

УДК: 930.253:355 (477) “14/17” Пріцак

Володимир Потульницький (м. Київ)

доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
відділу зарубіжних джерел з історії України
Інституту української археографії та
джерелознавства НАН України.

E-mail: potulnytskyva@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0318-7424>

Георгій Потульницький (м. Київ)

кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник
відділу джерелознавства нової історії України
Інституту української археографії та джерелознавства НАН України.

E-mail: georges88@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3385-7281>

Проблеми історії українського козацтва в науковій спадщині Омеляна Пріцака

У статті зроблена спроба, спираючись на матеріали особового архіву Омеляна Пріцака, який зберігається в бібліотеці Києво-Могилянській Академії, матеріалів вченого в Українському Науковому Інституті Гарвардського університету, низки надрукованих праць науковця, відтворити його бачення українського козацтва взагалі, та процес перетворення козацтва з побутового у суспільно-політичне явище. Автори досліджують концепцію вченого щодо українського козацтва на основі розгортання творчості науковця з цього питання протягом основних періодів дослідницької кар'єри видатного історика: німецького, американського та українського.

Ключові слова: наукова спадщина, менталітет козацтва, рангова ієрархія, гетьман.

Volodymyr Potulnytskyi (Kyiv)

doctor of historical sciences, professor
leading research worker
department of foreign sources from history of Ukraine
Institute of the Ukrainian archaeography
of National academy of sciences of Ukraine
E-mail: potulnytskyva@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0318-7424>

Georgij Potulnytskyi (Kyiv)

candidate of historical sciences, research worker
department of new history of Ukraine
Institute of the Ukrainian archaeography
of National academy of sciences of Ukraine
E-mail: georges88@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3385-7281>

Issues Related to Ukrainian Cossacks in Omeljan Pritsak's Research Heritage

The Outline of the Problem. In the article, the authors seek to perform the first analysis of the research heritage of a prominent scholar Professor Omeljan Pritsak regarding the issues related to Ukrainian Cossacks. This problem in the framework of Omeljan Pritsak's research analysis was never investigated in Ukrainian and Global historical science.

Methods of Research. *In terms of general historiosophical vision the authors elaborates a new complex approach to the analysis of the research problem. This approach is caused by the presence of essentially distinct discursive practices toward creative implementation of such phenomenon as the concept of mentality. Making the comparative analysis of the research legacy of Omeljan Pritsak, borrowed from different periods of his life, the authors also methodologically used the Karl Mannheim term about necessity to add in the framework of research analysis the additional materials and own comments of the reflection of cossack's problem in Omeljan Pritsak's research heritage.*

Survey of the Results. *Having highlighted the major periods of scholar's life and work; the authors researched those questions that Pritsak considered essential to distinguish during each period. While during the German period the prominent scholar dwells upon certain aspects of Cossacks' history and their relationship with the Ottoman Porte in the Turkish sources of the seventeenth century, during the American period, he touches upon much wider issues of the history of Cossacks. They include the process of creating by Ukrainian hetmans of intellectual security of Ukraine, and the transformation of Cossacks from a domestic to a socio-political phenomenon, as well as the introduction of the scheme of relations between Cossacks and the Polish government. Apart from that, during this period the scholar speculates upon the issue of the derivation of the word hetman and the features of the development of the rank of hierarchy by Cossacks in their society, as well as the origins of two basic concepts in the mentality of Cossacks during Khmelnytskyi's rule - Zaporizhian Army and Rus Princedom. In the Ukrainian period, Omeljan Pritsak explores the problem of the union of two elites who created Hetman statehood, namely Cossacks and the gentry, as well as the question of verification of the sources concerning the history of Ukrainian Cossacks prior to 1708.*

The latest work of the researcher on Cossack issues was the study of the identity of hetman's son Hryhor Orlyk as a French general and diplomat of the Ukrainian origin and the problems of the 1710 Constitution written by the exiled Hetman of the Zaporizhian Army Pylyp Orlyk. Hryhor worked in France from 1730; he soon became a general of Louis XV and served as a special adviser in the East European section of the French Foreign Ministry. In particular, Omeljan Pritsak dwells upon the peculiarities of Hryhor Orlyk's work on the text of the constitution as the heir to the ideas of his father and upon the assessment of the Constitution's significance as the embodiment of the right of Ukrainian Cossacks to the legacy of the Eastern Empire in comparison with the ghostly «rights» of the Russian Empress Elizabeth.

Conclusions. *The authors conclude that Omeljan Pritsak's research legacy concerning Ukrainian Cossacks is important for Ukrainian and world historical studies, primarily because the outstanding scholar managed to distinguish and to explore the comprehensive aspects of the conceptual study of this complex and multidimensional phenomenon in the history of Eastern Europe.*

Key words: *Omeljan Pritsak's research heritage, the mentality of Cossacks, the rank of hierarchy, the meaning of the word hetman.*

Застосувавши власну періодизацію життєвих періодів праці О.Прицака в різних країнах та його становлення як вченого, автори статті поділяють творчий шлях видатного українського історика, філолога та сходознавця Омеляна Прицака (1919–2006) на чотири періоди: довоєнний (1937–1941); німецький (1943–1967); американський (1967–1991); український (1991–1998)¹. Два крайніх періоди: крайовий та репатріаційний, виявляють дещо тотожні світоглядні позиції видатного українського вченого. Середущі періоди, як німецький та американський, можна зарахувати до переходового світогляду: у чис-

ленних наукових працях, написаних в ці періоди, два протилежні світогляди (німецького чи американського університетського професора, з одного боку, та українського науковця – емігранта, з іншої сторони), час від часу перехрещуються. Тому при проведенні порівняльного аналізу спадщини вченого різних періодів, автори, подаючи власні коментарі, будуть керуватися методологічною вказівкою Карла Маннгейма. На думку видатного німецького вченого соціологія історії, котра заснована на історичних джерелах, дуже швидко наштовхується на свою обмеженість, оскільки виявити в джерелах прихований

¹ Див. про ці періоди ширше.: *Потульницький В.А.* Особистість академіка Омеляна Прицака (1919–2006) в рамках наукової проблеми // *Українська орієнталістика. Зб-к наук. праць викладачів та студентів НАУКМА.* – К., 2009 – 2010. Вип. 4-5. С. 6-10.

зв'язок можна лише за допомогою залучення коментарів або додаткового матеріалу².

Якщо у довоєнний етап козацької теми Омелян Пріцак практично не торкається, то у німецький період своєї наукової творчості О. Пріцак вперше розвиває тему козацтва у своїй праці, присвяченій спеціально козацько-османському договору 1648 року³. Тут він, зокрема, зазначає, що османи по відношенню до козацтва нерідко користувалися турецькою історичною назвою «кардаш-казаги», що в перекладі на українську мову означає «братній козак». Таке означення турками козацтва, за Пріцаком, вперше засвідчене у державного історіографа, хрестоматійного історика Османської імперії Мустафи Наїми (1617-1703). В такому ж значенні воно з'являється у іншого турецького історика XVII століття Фундуклулу Мегмед-аги у його праці «Сілягтар-таріхі», тобто «Історія меченосця», а також в описі подорожей Евлія Челебі «Сіягат намесі» («Опис подорожей»)⁴.

У додатку до своєї німецькомовної статті про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною у 1648 р. О. Пріцак згадує різні імена, які зустрічаються у турецьких істориків XVII століття стосовно України та українських козаків. Зокрема, існує інформація про «кардаш-казаги» із поданням турецьких джерел, де цей термін зустрічається⁵. Отже, робить висновок історик, у турецькій традиції союз із Богданом Хмельницьким та козаками був важливим і залишив сліди.

У американський період вчений створив чимало статей та розвідок, де ним спеціально досліджувалась тема українського козацтва. Першою з таких статей став англomовний машинопис роботи вченого під назвою «Києво-Могилянська Академія і Запорозькі козаки»⁶. Найбільш очевидно, що це був виступ вченого в

УВАН, датований нами за формою паперу і видруком кінцем 1960-х – початком 1970-х років. Розпочинає свій виклад вчений історіософською дилемою, що Академія та козаки мали би бути антиподами, оскільки за козаками закріплена слава солдатів, розбійників та волоцюг, яких важко собі уявити у поєднанні із наявністю у них вищої освіти. «По відношенню до козаків, - апелює до себе історик, - так воно і було насправді, але не у випадку України, де у 17-му та 18-му століттях саме запорозькі козаки були серед найбільш відданих патронів і захисників найбільшого серед закладів з вищою освітою у тогочасній Східній Європі – Києво-Могилянського Колегіуму, пізніше відомого як Києво-Могилянська мазепинська Академія.⁷ Цей феномен, на переконання О. Пріцака, потребує деякого дослідження. Вчений відзначає, що відродження Києва як культурного та освітнього центру сталося завдяки діяльності так званих православних братств. До православних братств у Речі Посполитій входили всі класи, де на додачу до духовенства були вписані і діяли українські міщани, більшість української шляхти. Проте найбільш важливим в контексті досліджуваної проблеми став той факт, що до Київського братства незабаром вписався козацький гетьман Петро Конашевич – Сагайдачний з усім Запорозьким військом⁸.

Таким чином Сагайдачний став першим патроном Київського братства, започаткувавши традицію підтримки козаками процесу відродження культури і освіти в Україні 17-го століття. Фактом вписування гетьмана Сагайдачного з усім Запорозьким військом до Київського братства, козацький ватажок не лише підніс значення самого братства, але, узявши його під свій протекторат, поєднав козацьку політику із прагненням української інтелігенції⁹. Віднов-

² Манхейм К. Идеология и утопия // Манхейм Карл. Диагноз нашего времени. Пер. с нем. и англ. М. : Юрист, 1994. С. 28.

³ Pritsak Omeljan. Das erste türkisch – ukrainische Bündnis (1648) // Oriens. – Leiden, 1953. – В. 6. No. 2. S. 266 – 298.

⁴ Ibid. S. 295.

⁵ Ibid.S. 294–295.

⁶ Pritsak Omeljan. The Kievan Mohyla – Mazepa Academy and the Zaporozhian Cossacks // НаУКМА. Архів О.Пріцака, ф.10, оп.1, спр. 276. 20 арк.

⁷ Ibid. Арк. 1.

⁸ Ibid.

⁹ Ibid. Арк. 3.

лення православної ієрархії під опікою війська Запорозького і вписування у члени Київського Богоявленського братства гетьмана і всього війська Запорозького забезпечило високий інтелектуальний рівень тогочасної України. Ця підтримка зі сторони козацького гетьмана виявилась корисною і благодивною не лише для церкви, але також і для самого козацтва, оскільки колегіум надавав освіту не лише для дітей шляхти і міщан, але значною мірою для козацьких дітей, особливо для дітей козацької старшини. Вчений проводить для підтвердження своїх слів цікаву статистику, що у 1736 р. в класах риторики та граматики навчалось 16 синів козаків, 14 дітей міщан, 13 дітей священників, 5 селянських синів, 2 сини дяків і один іноземець (калмик)¹⁰. Таким чином, робить висновок історик, дітей козацтва вчилася у Київському колегіумі чи не найбільша кількість. Серед випускників Київського колегіуму знаходимо гетьманів Івана Виговського, Павла Тетерю і Юрія Хмельницького, Самійла Величка і Григорія Граб'янку (і, напевно, анонімний Самовидець), «Козацькі Хроніки» якого стали головною історичною і літературною пам'яткою козацької ери¹¹.

Кульмінація процесу створення інтелектуального забезпечення України відбулась за часів гетьманування Івана Мазепи (1687-1709). У своїй спробі піднести Києво-Могилянський колегіум до статусу Академії, Мазепа розширив її *сигісіліум* шляхом включення до освітньої програми повних курсів філософії і теології. Саме Мазепа добився від російських царів Івана та Петра хартиї про звільнення Академії від податків у 1649 р., а також наказу Петра від 7.10.1701 р. про офіційне визнання колегіуму як академії з усіма її привілеями і прерогативами¹².

Завершує Омелян Пріцак свою розвідку виступ також історіософським міркуванням. Він пропонує уявити гіпотетичну ситуацію, у якій інші групи козаків – донські або уральські отри-

мують органічний зв'язок з інституцією, схожою на Києво-Могилянську Академію і приходять до висновку, що така ситуація була би безглуздою та смішною. Спробу уявити ситуацію, коли Стенька Разін чи Кіндрат Булавін переймаються проблемами, що склали сутність культурних діянь Мазепи, вчений називає взагалі повним абсурдом¹³.

Саме ця фундаментальна несумісність, навіть в гіпотетичному плані, таких груп, як донські чи уральські козаки, з інституцією вищої освіти, з одного боку, і органічний зв'язок запорозьких козаків з Могилянською Академією, з іншої сторони, найбільш промовисто підкреслює унікальність Запорозької Січі.

Козацьку тему Омелян Пріцак піднімає і в наступному своєму виступі американської доби на тему «Українство в ХХ ст.», з якою він виступив у Канаді на початку 1970-х рр.¹⁴ Ця конференція, судячи з доповіді, відбувалась під головуванням визначного мецената ФКУ Петра Яцика і була присвячена дослідженню основних елементів української психіки.¹⁵ На вступі до доповіді Омелян Пріцак висловлює подяку Петру Яцику, підкресливши, що «саме його (П.Яцика – авт.) сугестія заставила мене призадуматися над спеціальним аспектом основної загадки нашого національного «я»»¹⁶.

У контексті дослідження проблеми козацтва О. Пріцак торкається у своєму виступі двох проблем. Це, по-перше, дослідження козацтва як побутового та суспільно-політичного явища, зокрема його групової солідарності, а, по-друге, дослідження селянської революції під проводом Богдана Хмельницького, її причин та наслідків. О. Пріцак називає українське козацтво циклічним варіантом степового добичництва, який, на його переконання, і став ідеалом населення України навіть там, де козацтва не існувало (наприклад, в Галичині). «Це добичництво, – зазначає вчений, – зване по-тюркськи

¹⁰ Ibid. Арк. 3-4.

¹¹ Ibid. Арк. 4-7.

¹² Ibid. Арк. 7.

¹³ Ibid. Арк. 10.

¹⁴ *Пріцак Омелян*. Виступ в Канаді на тему «Українство в 20-му ст.» // НаУКМА. Архів О.Пріцака, ф.10, оп.1, спр. 430, арк.1-17.

¹⁵ НаУКМА. Архів О.Пріцака, ф.10, оп.1, спр. 430, арк.1.

¹⁶ Там само.

казах (українське фольклорне козак), виникло у період розпаду Золотої Орди у XIV ст.; воно проявлялося у двох видах: одноборця та ватаги¹⁷.

Існування козацтва в системі циклічного думання визначалося певним циклом, який проходило життя козака: боротьба – добича – особиста слава. Такий цикл закінчувався на славі як елементові потойбічного життя (у православному світі підкреслювалась нікчемність потойбічного життя) і не мав дальшого розвитку. Саме козацьке добичництво, – підкреслює вчений, «породило групову солідарність ватаги, яка однак ніколи не трансформувалася (навіть у наші дні) на загальнонаціональну солідарність¹⁸.

Щодо революції Хмельницького, О. Прицак відзначає що вона, беручи до уваги той факт, що в повстанні ведучу роль відіграли повсталі селянські маси, не змінила циклу циклічного способу сприйняття світу українцем на розвинуте лінійне думання з її інноваціями та ростом. Оскільки у Східній Європі не було традиції каролінгського феодалізму, який витворив базу зв'язку землі з владою обоюсторонніми взаємовідносинами, революція Хмельницького закінчилася переходом тяглового селянства разом з мастками у залежність («послушенство») козацької верхівки і знатного військового товариства за їх заслуги¹⁹.

Велику роль у провалі спроби Хмельницького заснувати міцну власну державу відіграли два чинники: православне духовенство та відсутність міст. Не будучи зв'язаним із землею і не перейшовши до вживання народної мови, православне духовенство не могло виконати схожої ролі, як це виконав західний клір, у творенні концепції місцевої, національної держави. В результаті, відзначає історик, Хмельницький не отримав теоретичного обґрунтування для своєї держави від тих, хто повинен був творити ідеологію²⁰.

Натомість, як продукт Київської відродженої єдності православного світу повстала Переяславська угода 1654 р., а згодом відбувся переїзд усього нового православного інтелектуального світу на територію Московської держави на службу православному володареві та його церкві. В результаті в Україні залишилась інтелектуальна пустка, а неграмотне хліборобське населення зрозуміло ті події на свій лад: в контексті виключного значення московської протекції²¹.

Другою деструктивною обставиною для творення держави став той факт, що в Україні властиво не було міст західного типу, оскільки королівські та приватні панські міста ніколи не могли здобути самостійного статусу. Торгівля залишалась привілеєм шляхти, насамперед, можновладців. Вчений підкреслює в цьому зв'язку той факт, що і після революції Хмельницького українська козацька старшина продовжує лінію польських можновладців²². Як наслідок, згодом на Україні панівним стає російський варіант міської і індустріальної західної культури.

Омелян Прицак відзначає, що життя козака як здобичника розвивалося за певним циклом без подальшого розвитку, який обертався в системі циклічного думання: боротьба – добича – особиста слава. Саме козацьке добичництво породило групову солідарність ватаги, яка, однак ніколи не трансформувалась (навіть у наші дні) на загальнонаціональну солідарність, беручи до уваги, що козацьке добичництво проявлялося у двох видах: одноборця і ватаги²³.

З дещо несподіваного, геополітичного погляду О.Прицак трактує роль козацтва в українській історії в іншій своїй англійській праці американської доби, написаній в першій половині 1970-х рр. під назвою «Запорозькі козаки і відродження руської віри», яка так і залишилась ненадрукованою²⁴. У цій роботі вчений підкрес-

¹⁷ НаУКМА. Архів О.Прицака, ф.10, оп.1, спр. 430, арк.12.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само, арк.7.

²⁰ Там само, арк. 9.

²¹ Там само, арк. 9 зв.

²² Там само, арк.10.

²³ Там само, арк.12.

²⁴ *Pritsak Omeljan. The Zaporozhian Cossacks and the Rebirth of the Russian Faith* // НаУКМА. Архів О.Прицака, ф.10, оп.1, спр. 457, арк.1-15.

лює, що саме козаки спромоглися повернути Україну на її найбільш давню південну геополітичну орієнтацію, яка припинилася із захопленням турками Константинополя у 1453 році. Оскільки після цього Україна потрапила під литовське і польське панування, які тяжіли до заходу, і здобула західну орієнтацію, саме запорозькі козаки, які продукували культурних лідерів нового типу, відновили зв'язок з Європою через південь²⁵.

Козаки постали спочатку як авантурні пограничники в так званих «Диких полях» і були людьми, які насмілились підпорядкувати собі степ, незважаючи на небезпеку татарського меча. Вони боролися з татарами, грабували каравани османських і вірменських купців, зупиняли литовських і московських послів на їхніх шляхах з «дарами» до хана чи султана. Проте організувати з козаків військову потугу змогли лише польські офіційні урядовці українського (руського) та польського походження, які нерідко виступали і ставали очільниками козацьких ватаг. У 1550 р. один з таких очільників князь Дмитро Вишневецький побудував військову фортецю (Січ), яка незабаром стала безпечним прихистком для козаків²⁶.

Незабаром козаки утворили власну військову організацію, почали називати себе лицарями і витворили власну військову ідеологію, як класу, рівного польській шляхті, котрі змагалися за ідентичні з шляхтою привілеї в обмін на їхню військову службу. У 1570-1648 рр. ця нова військова потуга привернула увагу європейських країн, особливо тих, які були зацікавлені у послабленні Османської імперії. Ця увага була посилена ще й тією обставиною, що українські козаки прославилися як дуже майстерні мореплавці і морські пірати. Саме у 1600-1620 рр. козаки особливо тривожили Османську імперію своїми морськими набігами та рейдами. Тому у 1570 р. польський уряд вперше здійснив спробу організації контролю на зростаючу могутність запорозьких козаків і вписав 300 з них у спеціальний реєстр, підпорядкувавши коронному гетьману. Число реєс-

трових козаків збільшувалось, і поволі наявність реєстру спричинила диференціацію козацтва і зростання національної свідомості поміж реєстрових козаків на протигагу козакам, не внесеним до реєстру (Запорозьким козакам)²⁷.

О. Пріцак виводить певну схему двояких відносин, які склалися між козаками і польським урядом. За його баченням, польський уряд зіштовхнувся з протиріччям, яке він не міг вирішити. З одного боку, козаки здавалися і були насправді найкращим знаряддям у забезпеченні антимосковської і антиосманської політики польських королів, які для цього найкраще надавалися. З іншої сторони, коли конфлікт закінчувався, для польського уряду ставало незручним тримати козаків у великій кількості на своїх кордонах. Тут поляки керувалися низкою міркувань: а. польський уряд не має ані влади, ані сили контролювати козаків і заборонити їм вести морські кампанії, що спричиняло певні дипломатичні труднощі і військові конфлікти з Портою, котра вбачала у козаках підданих польського короля і тому вважала їхні атаки як порушення миру зі сторони Польщі; б. польські магнати і особливо шляхта небезпідставно боялися козаків як сили, котра вимагала спеціальних привілеїв і тому була їхнім противником у боротьбі за владу на території України, яку поляки вважали власною сферою експлуатації²⁸.

Нарешті, завершує свою розвідку О. Пріцак, запорозькі козаки відрізнялися від всього іншого козацтва (слов'янського чи ні), ще й тим, що вони були лицарським орденом, який боронив віру. Це було дуже доречним на території їхнього проживання, як пограниччі між християнським та мусульманським світами. Цей орден не лише переймався захистом українських селян від іноземної експлуатації, але й очолював боротьбу за руську віру проти католицького наступу. Саме тому козацька участь у цій боротьбі була вирішальним фактором у справі відродження руської віри і від неї української національної свідомості²⁹.

²⁵ Ibid. Арк.1 – 3.

²⁶ Ibid. Арк.4 – 6.

²⁷ Ibid. Арк. 7 – 9.

²⁸ Ibid. Арк. 9 – 10.

²⁹ Ibid. Арк. 14 –15.

Козацтво як побутове і суспільно-політичне явище стало предметом кількох англомовних лекцій, прочитаних О. Прицаком у Гарвардському університеті в 1971 р. і наступних роках. У першій з цих лекцій «Постання козацтва у Східній Європі: Винятковість Запорізької Січі»,³⁰ автор виводить походження слова «гетьман». Він стверджує, що цей термін німецького походження (Hauptman), який, зазвичай, вживався для німецьких найманців у польській та литовських арміях і згодом став рангом вищого командувача військом в Польщі та Литві. Вчений підкреслює, що саме слово «гетьман» не турецького, а саме німецького походження³¹.

З запровадженням реєстру і особливо в часи правління короля Стефана Баторія (1575-1586) і під час Хотинської війни 1620 року, коли козацька армія нараховувала 11 полків по 4 тис. вояків в кожному, козаки виробили собі рангову ієрархію. На чолі полку стояв полковник. Кожен полк мав власний прапор і поділявся на сотні на чолі з сотником і курені або десятки на чолі з отаманом (слово турецького походження). Накази, видані гетьманом, розвозилися підлеглим осавулам – свого роду ад'ютантам (знову турецька назва). За артилерію відповідав обозний, а за військову кореспонденцію свого роду секретар, або писар. Листи, написані від козацтва, завірялися військовою печаткою. У своїх універсалах козаки зазвичай означували себе «Військо Запорозьке», що означало «Запорозьке лицарство». У перемовинах з німецьким імператором у 1596 р. козацькі делегати використовували назву «Вільне Військо Запорозьке». Члени організації називали один одного у відповідності зі старою системою Золотої Орди «argish» (турецька назва), що означало «товариш». Тому і військо в цілому називалось «товариство»³².

О. Прицак відзначає, що першим з козацьких достойників, хто отримав офіційно титул «гетьман» був Богдан Хмельницький. До нього цей

ранг застосовувався виключно для вищих командирів війська у Речі Посполитій. Всі важливі питання вирішувались на зборах вищих офіцерів, або на загальних зборах всього Війська, які називались радою. Рішення ради підписувалось не лише гетьманом, але й іншими офіцерами армії. О. Прицак у приклад наводить такий документ від 1600 р. за підписом «Самійло Кішка, гетьман і полковники, капітани і Вашої Величності все лицарство Війська Запорозького»³³.

Вчений також розбирає у лекціях і характер правління гетьманів та тип політичного режиму, що ними встановлювався. Він відзначає, що гетьман правив втаємничено і виносив на збори лише ті проблеми, які сам хотів представити. Поза зборами він правив як автократичний правитель з правом життя і смерті для кожного солдата і з вимогою абсолютної покори зі сторони армії до своїх наказів³⁴. Саме поєднання козацького самоврядування з надзвичайною дисципліною було фактором, який іноземці не могли збагнути.

У іншій своїй лекції американської доби «Винятковість Запорізької Січі і назви Україна» вчений зупиняється на ролі гетьмана Петра Сагайдачного в справі перетворення козаків як індиферентних до питань віри вояків в оборонців православної віри³⁵. Вчений, зокрема, зазначає, що саме Петро Сагайдачний, як козацький очільник та лідер, який мав авторитет не лише серед козаків, але й серед поляків, спромігся відновити православну ієрархію під опікою Війська Запорозького. Щоб не робив Сагайдачний, відзначає О. Прицак, поляки, з огляду на його авторитет, мусили з цим рахуватися. Саме під захистом Сагайдачного патріарх по дорозі з Москви до себе до Константинополя заїхав до Києва. Гетьман показав йому Київське Богоявленське братство і його культурну роботу. Це спонукало патріарха не лише відновити православну ієрархію шляхом призначення митрополита і п'ятьох єпископів в різних містах України, але й після цього, під захистом козаків, він приїхав до

³⁰ Pritsak Omeljan. The Emergence of the Cossacks in Eastern Europe: The Uniqueness of the Zaporozhian Host // НаУКМА. Архів О.Прицака, ф.10, оп.1, спр. 1141, арк.76-95.

³¹ Ibid. Арк. 86.

³² Ibid. Арк. 90 – 91.

³³ Ibid. Арк. 93.

³⁴ Ibid.

³⁵ Pritsak Omeljan. The Uniqueness of the Zaporozhian Host and the name Ukraine // НаУКМА. Архів О.Прицака, ф.10, оп.1, спр. 1141, арк. 96 – 113.

Молдови, зігнорували запрошення польського уряду. Як наслідок цього візиту нова київська інтелігенція стала вважати себе зобов'язаною створювати шляхетську генеалогію для козаків і пояснювати, що козаки не були авантюристами, а спадкоємцями старої княжої Русі³⁶. Все це забезпечило, на переконання вченого, високий інтелектуальний рівень тогочасної України.

Ще в одній англійській лекції Гарвардської доби під назвою «Ера Хмельницького»³⁷ О. Пріцак розвиває думку що після революції Хмельницького розвинулося декілька політичних концепцій. Першою з них стала концепція Війська Запорозького. Ця концепція на часи Хмельницького вже була старою, оскільки брала свій початок в середині XVI ст. Вона була оформлена на основі народної свідомості і на народному, відповідно, рівні. Нова концепція – Королівства Руського, виступила за союз з Польщею – Литвою або зі Швецією, чи ще з якоюсь інакшою владою потугою³⁸.

Певним типом проміжного рішення стала, за Пріцаком, Переяславська Рада. Офіційно держава продовжувала утримувати назву Військо Запорозьке, але цар Олексій Михайлович Романов (1645-1676) прийняв титул царя Малої Росії. Тепер, як зазначає вчений, з'явилося царство Малоросія, новий політичний союз, в якому російський цар був сюзереном, але Хмельницький був фактичним діючим правителем³⁹.

Ідею про дві концепції можливого державного розвитку України в часи Хмельницького О. Пріцак розвиває і через рік, виголошуючи вступне слово до ювілейного збірника на честь професора О.П. Оглоблина, який побачив світ як видання УВАН в США у 1977 році⁴⁰. Тут історик показує обидві концепції – князівства Руського і війська Запорозького та різні варіанти обох

ідей, котрі продовжують діяти далі, в обставинах чужого впливу в Україні. «Боротьба подвійна, - пише Пріцак, - з одного боку, боротьба кругів однієї ідеї в ім'я визволення України від чужого панування; а з другого – використання загрозою сусідом кругів протилежної ідеї для побороження тієї небезпеки»⁴¹.

Вчений розглядає обидві ідеї як існуючі феномени 2-ї половини XVII ст. і відзначає, що ідея Руського князівства перемогла за шляхетської гегемонії Івана Виговського. Саме вона як мандрівна ідея, знаряддя турецько-татарської політики була засвідчена в організації князівства Малої Русі та України Юрія Хмельницького. Ідея князівства Руського відновилася в часи Мазепи і була зруйнована назавжди після поразки під Полтавою⁴².

Натомість, за Пріцаком, ідея Війська Запорозького перемогла за гетьманування Петра Дорошенка і яскраво виявилась в Бендерській конституції Пилипа Орлика. Саме «...конституція Пилипа Орлика, - пише Пріцак, - його договори з Карлом XII та Кримом ствердили в еміграційних кругах остаточну перемогу ідеї Війська Запорозького»⁴³.

На цій самій ідеї двох концепцій О. Пріцак наголосив у своєму виступі на першому круглому столі істориків у Славську у вересні 1990 року⁴⁴. На цьому столі, підкресливши, що ані Сагайдачний, ані Хмельницький, ані Мазепа були не козаками, а шляхтичами, О. Пріцак наголосив, що в першій половині XVII ст. вже існувала державотворча спрямованість дій козацтва. Це виявилось, зокрема, в тому прецеденті, що «коли митрополит Косів їхав до Варшави на переговори з нунцієм, вони (козаки – В.П.) йому сказали, що як він не повернеться з такими-то рішеннями на їх користь, то його втоплять у Дніпрі»⁴⁵.

³⁶ Ibid. Арк. 104–107.

³⁷ *Pritsak Omeljan. The Khmel'nyts'kyi Era // НаУКМА. Архів О. Пріцака, ф.10, оп.1, спр. 1141, арк.114-130.*

³⁸ Ibid. Арк. 114–115.

³⁹ Ibid. Арк. 115.

⁴⁰ *Пріцак Омелян. Вступне слово // Збірник на пошану професора Олександра Оглоблина (ред. Василь Омельченко). Нью-Йорк, 1977. С. 17–19.*

⁴¹ Там само. С. 17.

⁴² Там само. С. 18.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Див.: Проблеми дослідження історії України. Збірник матеріалів першого Круглого столу істориків у Славську 4-6 вересня 1990 р. (редактори *Я.Грицак, Я.Дашкевич*). Львів, 1993. 198 с.

⁴⁵ Там само. С. 89–90.

Зазначивши, що козак – явище побутове і що його військовим елементом зробили місцеві старости, О. Пріцак надав перевагу з державницької точки зору все ж таки ідеї князівства Руського, як більш плідної в державотворчому значенні, аніж концепція Війська Запорозького. «Течія державницька, – зазначив вчений з цього приводу, – найкраще виявилася все-таки у концепції віднови великого князівства Руського з якоюсь ясною політичною конституцією, з якоюсь чітко окресленою територією і т.п.»⁴⁶.

В український пострадянський період свого життя О. Пріцак у низці праць далі розвиває тему дослідження феномену козацтва. В квітні 1993 р. він пише рецензію на дисертацію В.І. Сергійчука про українське козацьке військо в епоху пізнього феодалізму⁴⁷. У рецензії О. Пріцак зазначає, що український державний архів козацького періоду був спалений під час взяття О. Меншиковим столиці гетьмана Мазепи – Батурина у 1708 р. Важливою тут є думка О. Пріцака, що «коли для дослідів української козацької історії 18 століття є суцільні корпуси архівних матеріалів в Київському архіві давніх актів, їх немає для часів перед 1708 роком»⁴⁸.

Проте основною працею вченого з подальшого дослідження історії козацтва української доби стала його лекція з курсу історіософії «Перетворення українського козацтва з побутового у суспільно-політичне явище», прочитана в 1993 р. студентам історичного факультету Київського університету імені Тараса Шевченка з курсу історіософії. Вже на початку цієї лекції вчений ставить перед студентами історіософське питання: «Як дійшло до того, що шляхта і антишляхта (тобто козаки) стали до союзу і витворили спільну козацьку та гетьманську державність?»⁴⁹. Вирішує історик цю проблему шляхом з'ясування засадничих протиріч, які існували

між шляхтою, які володіли землею на основі відбуття військової повинності і реєстровим козацтвом, яке так само мало право на аналогічних засадах відбуття військової повинності володіти землею. Більше того, козацтво, як і шляхта, отримує ще й класову, групову солідарність і, за Пріцаком, може «виступати співправителем для власного володаря, з яким могло утворити згодом і державу»⁵⁰. Козаки стають звільнені від місцевої влади і підлягають своєму гетьманові, чи старшому Війська Запорозького. Козаки отримують спеціальні привілеї і права, які, однак, польська шляхта, яка всіляко береже своє право на власність, визнавати не хоче. А оскільки влада польського короля на українській території є дуже нестабільною, то з поверненням козаків-ветеранів після війни, їхній конфлікт з польською шляхтою при практичній відсутності влади короля став вирішуватись, за словами історика, дуже просто – хто має шаблю, той може собі вибороти і права⁵¹.

Всі ці обставин розумів і Хмельницький, який робив конкретні кроки для вирішення ситуації. Він усвідомлював, що для того, аби правити державою, бути її главою, «треба мати людей, які б знали мови, мали певну освіту, і яких могли собі визнати за рівних інші тодішні можновладці та їхні васали»⁵². Проте піонером у створенні державної ідеології у той час став не Хмельницький, а його попередник – Петро Сагайдачний, самбірський шляхтич, свідомий свого походження, який 1620 року записався з усім Військом Запорозьким до Київського братства, яке було створене в монастирі і заявив про себе як про оборонця саме православ'я. Тому з 1620 р. козаки стають оборонцями православної віри і отримують ідеологію, ясно окреслене коло друзів і коло ворогів у їхньому статусі оборонців православ'я⁵³. Натомість Хмельницький використав ідеологічні

⁴⁶ Там само. С. 90.

⁴⁷ *Пріцак Омелян*. Рецензія на докторську дисертацію В.І.Сергійчука «Українське козацьке військо в другій половині XVI – середині XVII ст.» // НаУКМА. Архів О.Пріцака, ф.10, оп.1, спр. 377, арк.1-2.

⁴⁸ Там само, арк.1.

⁴⁹ Див.: *Пріцак Омелян*. Курс лекцій з історіософії. Рукопис. Лекція «Українське козацтво як антишляхта та його проблеми» // Архів Інституту української археографії та джерелознавства НАН України (не розібраний). – С.1.

⁵⁰ Там само. С.14.

⁵¹ Там само. С.15.

⁵² Там само.

⁵³ Там само. С.19.

підвалини, закладені Сагайдачним, згідно з якими козацтво стає з побутового явища суспільно-політичним і додає до нього своє розуміння, що управління державою – це проблема, де треба мати людей, які знають, що таке є державний клопіт і інші подібні речі. Тому поволи навіть шляхтичі римо-католицької віри починають змінювати своє ставлення до козацького світу і просять Хмельницького прийняти їх до себе на службу, а гетьман дає їм відповідний універсал, приймає їх до себе і т.п.

В український період Омелян Пріцака також повертається до дослідження української Конституції гетьмана Пилипа Орлика і особливостей політико-дипломатичної діяльності його сина Григора Орлика на французькій службі⁵⁴. Ці проблеми він розглядає як у написаному у 1997 р. вступі до французького перекладу німецькомовної праці відомого історика Андреаса Каппелера,⁵⁵ так і у своїй англійській праці, спеціально присвяченій Конституції 1710 р., виданій у Гарварді в 1998 році⁵⁶.

Для розуміння ідентичності Григора Орлика важливою є теза Пріцака, в якій останній характеризує гетьманіча як «французького політика з українським корінням»⁵⁷. Зокрема, він звертає увагу на той факт, що Григорій Орлик, який служив у Франції з 1730 р., спромігся швидко досягти на службі короля Людовіка XV генеральського чину, а також відзначився тим, що виступав дорадником у справах Східної Європи у Міністерстві закордонних справ Французького королівства⁵⁸.

Видатний науковець відзначає також і роботу Григорія Орлика над текстом конституції, у якій останній керувався вказівками свого батька щодо волелюбності козацького народу та його бажання боротися проти авто-

кратії, а також думками гетьмана, що козацький народ є безпосереднім спадкоємцем хозарської держави⁵⁹. «За словами Г. Орлика, – пише О. Пріцак, – гетьман Пилип Орлик був переконаний, що якби козацький народ зберіг своїх стародавніх власних володарів, вони мали би набагато більші права на спадщину Східної імперії, аніж сучасна російська імператриця Єлизавета».⁶⁰

Висновки

Можна стверджувати, що українське козацтво та витворені ним державні утворення, такі як Запорізька Січ та Військо Запорозьке, які діяли в епоху середньовіччя, знаходились в полі уваги Омеляна Пріцака протягом трьох періодів життя вченого: німецького, американського та українського.

У німецький період Омелян Пріцак піднімає такі проблеми як дослідження турецької історичної назви козацтва в османській історіографії та союзу Богдана Хмельницького з Туреччиною в османській традиції. Вчений доходить висновку, що османські джерела XVII століття використовували термін «братній козак» для означення держави Богдана Хмельницького та її мешканців. Визнання держави зумовлювалось тим фактом, що український гетьман і Кримський хан заключили кримський договір 1648 р., який був чинним до 1654 р. – часу смерті володаря Криму хана Іслам – Гірея III.

Більш багатоаспектною є версія дослідження українського козацтва, висунута вченим в американський період. В цей час увага науковця фокусується на проблемі процесу створення інтелектуального забезпечення України, яке здійснювали козацькі гетьмани від Сагайдачного до Мазепи. Якщо Сагайдачний виступив

⁵⁴ Про погляди Омеляна Пріцака та його учня Ореста Субтельного на мазепинську еміграцію взагалі та політико-дипломатичну діяльність батька і сина Орликів, зокрема, див. ширше.: *Потульницький Г.В.* Політична діяльність мазепинської еміграції в американсько-канадській та французькій історіографії: концепції і контекст // Славістична збірка. Національна Академія Наук України. Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського. К., 2017. Вип. III. С. 196-204.

⁵⁵ *Kappeler Andreas.* Kleine Geschichte der Ukraine. München, 1994. – 286 s.

⁵⁶ *Pritsak Omeljan.* The First Constitution of Ukraine (5 April 1710) // *Harvard Ukrainian Studies* 41 (1998) Pp. 471 – 496.

⁵⁷ *Pritsak Omeljan.* Introduction. // *A.Kappeler.* Petite histoire de l'Ukraine. Paris, 1997. – P.11.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ *Pritsak Omeljan.* The First Constitution of Ukraine (5 April 1710). Op.cit. – P. 474.

⁶⁰ Ibid.

патроном Київського братства і започаткував традиції його підтримки своїми наступниками, то Мазепа підніс Києво-Могилянський колегіум до статусу Академії і домогся її звільнення від податків. В цей період Омелян Прицак також досліджує козацтво як побутове та суспільно-політичне явище, зокрема його групову солідарність, виводить схему двояких відносин, що склались між козаками та польським урядом. У лекціях, прочитаних в цей період у Гарварді, О.Прицак виводить походження слова «гетьман» та особливості вироблення козацтвом собі рангової ієрархії, досліджує характер правління гетьманів. Він вперше дає характеристику декільком політичним концепціям часів Богдана Хмельницького – Війська Запорозького та князівства Руського, які взаємно поборювали одна одну і виявили себе, відповідно, у Переяславському договорі та Гадяцькій унії.

В український період О.Прицак вирішує проблему союзу шляхти і козацтва як першопричини утворення спільної козацької та гетьманської державності. Вчений аналізує кроки, які здійснював Богдан Хмельницький для залучення козацтва і шляхти як відмінних еліт до управління державою, та використання Хмельницьким ідео-

логічних підвалин, закладених Сагайдачним, в процесі козацького державотворення. Окремо О.Прицак зупиняється на проблемах джерел для дослідів української козацької історії перед 1708 роком. Останніми працями дослідника з козацької проблематики стали дослідження, присвячені визначенню ідентичності гетьманича Григора Орлика як французького генерала та дипломата з українським корінням та проблемам Конституції 1710 р. написаної екзильним гетьманом Війська Запорозького Пилипом Орликом. Тут він, зокрема, зупиняється на особливостях роботи Григорія Орлика над текстом конституції, як спадкоємця ідей свого батька та на оцінці значення Конституції як уособлення права українського козацтва на спадщину Східної імперії, порівняно з примарними «правами» на неї російської імператриці Єлизавети.

Історіософське бачення козацтва Омеляном Прицаком, сконструйоване протягом тривалого історичного періоду та дослідження спадщини українських державотворців від Сагайдачного і Хмельницького до Мазепи та Орлика, є важливим внеском до дослідження сутнісних аспектів української та світової історії на теренах Східної Європи.

References

Potulnytskyi, V.A. (2009-2010) Osobustist' akademika Omeliana Pritsaka (1919–2006) v ramkach naukovoi problemu [The Personality of Omeljan Pritsak in the Framework of Research Problem] *Ukrajins'ka orientalistuka. Zbirnik naukovykh prats' vykladachiv ta studentiv NaUKMA*, 4-5, 6-10[in Ukrainian].

Potulnytskyi, G.V. (2017) Politychna dijial'nist' mazelyns'koi emigratsii v averycano – kanads'kij ta francuz'kij istiriografii: koncepcii ta kontekst [Political Activity of Mazepa Emigration in American-Canadian and French Historiography: Concepts and Context] *Slavistychna zbirka. Natsional'na Akademiya Nauk Ukrainy. Instytut ukrasjins'koi archeografii ta dzereloznavstva imeni M.S.Hruschevs'koho*, III, 196-204 [in Ukrainian].

Kappeler, Andreas.(1994). *Kleine Geschichte der Ukraine*. München.

Pritsak Omeljan. (1953) Das erste türkisch – ukrainische Bündnis (1648) *Oriens* 6, 2, 266 –298.

Pritsak Omeljan. The Emergence of the Cossacks in Eastern Europe: The Uniqueness of the Zaporozhian Host / Natsional'nyi universitet Kyjevo – Mogylians'ka Akademiia (NaUKMA), f.10, op.1, spr. 231, ark 76-95.

Pritsak Omeljan. (1998) The First Constitution of Ukraine (5 April 1710), *Harvard Ukrainian Studies* 41, 471–496.

Pritsak Omeljan. The Khmel'nyts'kyi Era / NaUKMA, f.10, op.1, spr. 1141, ark 114-130.